

Millî Mücadele Döneminde Anadolu Rumları ve Siyasi Faaliyetleri

Çağla Derya Tağmat*

Öz

Tanzimat döneminde sosyal ve kültürel faaliyetlerine ağırlık veren Osmanlı Rumları, kurdukları çok sayıdaki cemiyetlerle bu faaliyetlerini açık bir şekilde uygulama fırsatı bulmuş, Meşrutiyet döneminin hürriyet ruhundan da etkilenerek bu faaliyetlerini yavaş yavaş siyasallaştırmaya başlamışlardır. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda ise Yunanistan ile olan etkileşimlerdeki politik bağ güçlenmiştir.

Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşı'nı sonlandıran Mondros Mütarekesi ile başlayan işgal döneminde ise Yunanistan'ın İtilaf Devletleri ile olan siyasal iş birliği, İstanbul ve Anadolu Rumlarını da etkileyerek, Yunanistan ile birleşme ya da özerk bir yapı oluşturma fikrine adeta cesaret katmıştır. Yunanistan'ın 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e asker çıkarması ile Anadolu hayaline bir adım daha yaklaşması, yalnızca İzmir'de yaşayan Rumlara değil diğer Anadolu Rumları için de bir "umut" olmuş, daha öncesinde Yunan dilinin yaygınlaştırılma çabası ile yeşertilmeye çalışılan Yunanlılık bilinci, bu aşamada politik bir görünüm kazanmaya başlamıştır.

İşte bu esnada Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşayan Rumlar arasında askerî ve siyasi faaliyetler hız kazanırken, Yunanistan ile iş birliği içinde hareket ederek farklı nitelikte gibi görünen ancak Yunan Megali İdea'sına hizmet eden pek çok oluşum etkin hale gelmiştir. Yalnızca sivil olmakla kalmayıp, Yunan ordusunun 1919-1922 yılları arasında gerçekleştirdiği kundaklama ve yağma gibi pek çok olay da özellikle Ege ve Marmara bölgelerinde yaşayan Müslüman nüfusa oldukça zarar vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Anadolu Rumları, İzmir, Pontus, Türk-Yunan

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, tagmat@ankara.edu.tr ORCID:0000-0002-9047-0131 DOI:10.37879/9789751758866.2024.735

The Anatolian Greeks and Their Political Activities During the National War of Independence

Abstract

The Ottoman Greeks, who focused on their social and cultural activities during the Tanzimat period, had the opportunity to openly practice these activities with the many societies they founded, and they started to politicize their activities gradually, influenced by the freedom spirit of the Constitutional Period. In the Balkan Wars and the First World War, the political ties with Greece became stronger.

In the occupation period, which started with the Armistice of Mudros and ended the First World War for the Ottoman Empire, the political cooperation of Greece with the Entente Powers also influenced the Greeks of Istanbul and Anatolia, adding courage to the idea of uniting with Greece or creating an autonomous structure. With the landing of Greek soldiers in Izmir on May 15, 1919, Greece's approach to the Anatolian dream one more step closer was a hope not only for the Greeks living in İzmir, but also for the Greeks living in other parts of Anatolia. At this stage, it started to gain a political appearance.

At this time, while military and political activities gained momentum among the Greeks living in various parts of Anatolia, many formations that seemed to be in different way but served for the Greek Megali idea became active by acting in cooperation with Greece. Many incidents such as arson and looting carried out by the Greek army between 1919 and 1922, which were not only civilian, also damaged the Muslim population living in the Aegean and Marmara regions.

Keywords: National War of Independence, Anatolian Greeks, İzmir, Turco-Greek.

Millî Mücadele Döneminde Anadolu Rumları ve Siyasi Faaliyetleri

Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne yönelik gerçekleştirdiği isyan sonunda bağımsızlığını kazanması ve sonrasında Osmanlı Devleti'nde başlayan Tanzimat dönemi ile İstanbul ve Anadolu Rumları arasında kültürel bir hareketlenme başlamış ve 19. yüzyılın son yarısında Osmanlı Rumları eğitim, kültür, hayırseverlik ve pek çok farklı alanda çeşitli örgütler vasıtasıyla faaliyet göstermeye başlamıştır. Diğer yandan bu hareketlenme Meşrutiyet döneminde, bu dönemin hürriyetçi ruhuyla bağlantılı olarak bir ivme kazanmıştır.¹

1 Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınevi, İstanbul 2009, s. 55.

İlk aşamada Anadolu'nun Batısından başlayarak kıyı şeridini takiben Marmara ve Karadeniz bölgesine sirayet eden ve bir seferberlik halini alan bu faaliyetler Rum kadınların da kendi aralarında organize olmalarıyla sayıları yüzü aşan pek çok cemiyetin kurulmasına neden olmuştur.² Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde eğitim ve kültürel faaliyetlere ağırlık veren Anadolu Rumları bu anlamda Yunanistan ile de bağlantı halinde olmuşlar ve Patrikhane ile varlıklı Rumlara ek olarak, Yunanistan anakarasındaki oluşumların da desteğini alarak etkinliklerini arttırmışlardır.

20. yüzyılın ilk yarısına damga vuran ve Balkan Savaşlarıyla başlayan aksiyon dönemlerinde ise Osmanlı Rumları genel anlamda savaşın yarattığı atmosfere uygun bir şekilde politik bir duruş sergilemeye başlamışlar, Yunanistan'ın da dâhil olduğu bu savaşlarda açıktan bir iş birliği geliştirerek faaliyetlerinin çizgisini siyasi bir çizgiye taşımışlardır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu açmazdan dolayı faaliyetler sekteye uğramış olsa da Mondros Mütarekesi'nin imzalanması³ yalnızca Osmanlı Devleti için değil Rumlar açısından da bir kırılma olmuştur.⁴ İşte bu noktada Yunan Megali İdea'sı onlara da tam anlamıyla nüfuz etmiş ve Rumlar üzerinde yarattığı heyecan İstanbul ve Anadolu Rumlarının artık açık bir şekilde Yunanistan lehine faaliyetlere girişmesine neden olmuştur.

Milli Mücadele döneminde her ne kadar eğitim ya da kültürel bir faaliyet gibi görünse de Anadolu'daki ve İstanbul'daki Rum okullarının eğitim şekli, Rumların nasıl politize olduklarını ortaya koymaktadır. Bunun en açık şekilde kendini gösterdiği yer olan okullardaki derslerin içeriğinde de birtakım önemli değişimler olduğunu söylemek mümkündür. Tarih, din ve dil eğitimlerindeki ulusal vurguların artması bir yana özellikle coğrafya derslerinin öznesi neredeyse büyük ölçüde değişime uğramıştır. Anadolu coğrafyasının öğretilmeye başlanması ya da başka bir deyişle müfredata eklenmesi yeni nesle tırnak içinde ileride yaşayacakları topraklar konusunda eğitim vermek konusunda oldukça önemli hale gelmiştir. Böylece Megali ideanın coğrafyası müfredata eklenmiştir.⁵ Buna, aynı dönemde faaliyetleri en üst noktaya

2 Kyriaki Mamoní-Lida Ístikopoulou, *Somateiaki Organosi tou Ellinismou sti Mikra Asia (1861-1922)*, Vivliopoleion tis Estias, Athina 2006, s. 130-131.

3 Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakılması Sevri Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, s. 1-5; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962, s. 32.

4 *Atı*, 15 Kasım 1918.

5 Haris Spataris, *Biz İstanbullular Böyleyiz 1906-1922*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 127.

çıkan izcilik teşkilatları da eklenmiş ve bilindiği gibi Rum izci teşkilatları Millî Mücadele döneminde Yunan ordusuna hizmet eder hale gelmiştir. Bu oluşumlar İstanbul Rum patrikhanesine ek olarak, aktif olduğu bölgelerdeki Rum metropolitlikleri tarafından da desteklenmiş ve finanse edilmiştir.⁶

1919-1922 yılları İstanbul'da Mütareke, Anadolu'da ise Millî Mücadele dönemi olarak adlandırılan bir süreci işaret ederken, aynı yıl aralığı Yunanistan için Anadolu Harekâtı ve bu harekâtın yarattığı heyecan ve coşku olarak karşılık bulmuştur. Dolayısıyla 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlar tarafında işgal edilmesiyle birlikte Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde yaşayan Rumlar zaman zaman Yunan ordusuyla birlikte hareket etmiş, zaman zaman orduya bizzat yardımcı olmuş ya da Anadolu topraklarındaki Rumları Yunanistan'a bağlamak konusunda faaliyetlerde bulunmuştur. Bahsi geçen izci örgütlerinin kurulması, Rum okullarının zaman zaman hastane⁷ ama pek çok zaman da cephaneliğe çevrilmesi, Yunan Kızılhaç'ının yardım görüntüsü ve gerekçesi ile Anadolu Rumlarını silahlandırması bu faaliyetlerden yalnızca birkaçıdır.⁸ Anadolu'nun farklı merkezlerindeki faaliyetler o bölgede yaşayan Rumların yoğunluğuna, sosyal statülerine ya da Yunan ankarasıyla olan bağlantılarının düzeyine göre değişiklik göstermiştir. Bu bağlamda faaliyet açısından çeşitlilik ve daha fazla işlevsellik gösteren bölge Ege bölgesi olurken, İzmir Rumları da tutum ve örgütlenme modelleriyle diğer bölge Rumları için prototip olmuştur denilebilir.⁹ Basın-yayın mekanizmasının Rumlar tarafından etkili bir şekilde kullanılması ve bölgedeki Yunan Yüksek Komiseri Stergiadis'in de etkisiyle aşevi ve yardım merkezlerinin kurulması İzmir'in Yunanistan tarafından ilhak edildiğinin bir göstergesi olmuştur.¹⁰ Diğer yandan İzmir Rumlarının siyasi faaliyetleri İzmir Metropolit Hrisostomos tarafından da bizzat takip edilmiş ve desteklenmiştir.

6 *Arşivo Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922*, C I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 31.

7 *Benaki Musio, Arhivo Venizelu*, 173.154.049-2.

8 *Arşivo Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922*, s. 31.

9 Detaylar için bk. Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XIX, S. 39, s. 395-440.

10 Çağla D. Tağmat, "İşgal Yıllarında İzmir'de Yunan İdari Sistemi", *1918-1919 Mütarekeden Millî Mücadeleye* (Hayal kırıklığı, Uyanış, Örgütlenme ve Direniş), Türk Ocağı Yay., İstanbul 2020, s. 123, 126.

İzmir’de 1921 yılında kurulan Küçük Asya Savunma Örgütü (Mikrasitiki Amina) İstanbul’daki oluşumlarla da iş birliği içinde çalışmış, varlıklı Rumlar ve Metropolit Hrisostomos tarafından takip edilmiş ve cesaretlendirilmiştir.¹¹ Anadolu’da özerk bir devlet kurulması yönünde faaliyet gösteren bu örgüt, Rumları örgütlemek konusunda da çalışmalar yapmıştır. “*Boyunduruk altındaki Rumları*” ya da “*tehlîke altındaki ulusu*” kurtarmak gibi söylemler kullanan Patrikhane de tüm Anadolu’daki Rum faaliyetlerini açıktan desteklemiştir. Gönüllülerden de taraftar toplayan örgüt, Yunan ordusuna katılım konusunda Rumları etkilemiştir.

Diğer taraftan bu örgüte ek olarak ve benzer faaliyetler gösteren çok sayıda kadın cemiyeti de bizzat Yunan ordusu için çalışmalar yapmıştır. Mesela isimlerinden de anlaşılacağı gibi “Askerin Küçük Asyalı Kız Kardeşi Cemiyeti” (Sundesmos Mikrasiatis Adelfh tou Stratiwtou), “İzmir Rum Kadınları Lisesi” (Lukion Ellinidon Smyrnis), “Küçük Asya Rum Kadınları Savunma Örgütü” (Amina Ellinidon Mikrasias), “Küçük Asya Kadın Cemiyetleri Birliği” gibi daha pek çok kadın cemiyeti İzmir’deki Yunan ordusuna sağlık hizmeti, terzilik ve eğitim hizmetleri konusunda büyük destek vermiştir.¹² Bunların içinde en faal olan Küçük Asya Rum Kadınları Savunma Örgütü olmuş, Yunan ordusunun Anadolu’da kalması için eksikliklerinin giderilmesi adına çalışmalar yapmıştır. Paralar toplanmış, Yunan askerlere hediyeler alınmış, kasalarca gıda ve içecekler hazırlanmış ve kitaplar hediye edilmiştir. Cemiyet, İzmir Metropolit Hrisostomos’tan da tebrik ve teşekkürler almış ve Metropolitliğin kadın hareketlerine olan ilgisini arttırmıştır.¹³ Diğer yandan İzmir ve çevresinde de benzer nitelikte pek çok oluşum varlık göstermiştir.

Karadeniz Bölgesinde ise başta İnebolu olmak üzere Kastamonu, Sinop ve Giresun gibi bölgelerde Trabzon Metropolitliğinin desteklediği çok sayıda siyasi oluşum Bağımsız bir Pontus devleti kurabilmek amacıyla nüfus yoğunluğuna odaklanmış ve bölge buraya getirilen Rumlar vasıtasıyla Yunan-

11 Engin Berber, “Batı Anadolu Rumlarının Son Fedakârlığı ya da 9 Eylül 1922’yi Önleyemeyen Bir Askeri Yapılanma – Küçük Asya Savunma Örgütü”, *Cumhuriyet Gazetesi 9 Eylül İzmir’in Kurtuluşu Özel Eki*, 9 Eylül 2006, s. 64.

12 Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet’ten Milli Mücadele’ye Anadolu’da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 176-177.

13 Cemiyet hakkında detaylı bilgi için bk. Nilüfer Erdem, “Anadolulu Rum Kadınlar Savunma Örgütü ve Faaliyetleri”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 9, S. 2, Aralık 2020, s. 331-361.

laştırılmaya çalışılmıştır. Karadeniz bölgesinde İstanbul merkezli pek çok cemiyetin de şubeler açtığını söylemek mümkündür. Örneğin, 1919 yılında Galata Minerva Han'da kurulan Rum Muhacirleri Umum Komisyonu gizli olarak çalışmalar yaparken, Karadeniz Bölgesi'nde faaliyet göstererek bu bölgeye Rumları yerleştirmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Kordus adıyla da anılan bu cemiyet Anadolu'daki Rum nüfusu artırmak için yoğun çalışmalar yapmıştır.¹⁴ Samsun'da kurulan ve İnebolu'da da şubesi olan Meşru Müdafaa adlı Rum cemiyeti bu yönde faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁵

Safranbolu Rumları ise özellikle Mütareke döneminde Helenizm'den uzak bir duruş sergilemiş ve kendilerini Ortodoks Türk olarak tanımlayarak Yunanistan'ın yayılmacı faaliyetlerinden uzak durmuşlardır.¹⁶

İzmit ve çevresi açısından ise ağırlıklı olarak tarım ve ticarete dayalı bir hayat sürdüren bölge Rumları, dil olarak Yunanca ve Türkçeye ek olarak Ermenice de konuşuyor olmaları dolayısıyla (Hayhorumlar) Ermeni şuuruna sahip Ortodoks Rumlar olarak nitelendirilmiştir.¹⁷ İzmit ve çevresinde ise doğrudan Yunanistan'daki oluşumlarla olan siyasi bağlar dikkat çekmiştir. Öte yandan İzmit'in 1918 yılında İngiltere tarafından işgal edilmesi ve 1920 yılının Ekim'inde buranın Yunanistan'a devredilmesi, bölgede ciddi bir asayişsizlik yaratmış, işgalle birlikte Yunan ordusu ve bölge Rumlarının oluşturdukları çeteler ortak hareket etmeye başlamışlardır. Bu noktada ise meşru savaş yerini vahşet hareketlerine bırakmış ve Karadeniz bölgesindeki benzer ancak Yunan ordusunun da duruma dâhil olması açısından biraz daha farklı bir yıkım yaşanmıştır. 1921 yılının Haziran ayında Yunanların İzmit'ten çekilmesiyle birlikte başlattıkları kundaklama, yağma ve talan hareketleri oldukça ses getirmiş hatta burada yaşayan Müslüman nüfusa da zarar vermiştir.¹⁸ Burada yaşayan Rumlar da Yunan ordusuyla birlikte bölgeden çekilmişlerdir.

14 Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri 1918-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2014; s. 110-111; Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 32.

15 *Pontus Meselesi*, haz. Yılmaz Kurt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1995, s. 126.

16 *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1921.

17 Kılıçoğlu Cihangir, *age.*, s. 289.

18 Bk. Çağla D. Tağmat, "Milli Mücadele'de Yunan Ordusunun İzmit Katliamı", *Uluslararası Orban Gazi ve Kocaeli Tarihi- Kültürü Sempozyumu V- Bildirileri*, C II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli 2019, s. 883-888.

Anadolu'nun içlerinde ise Millî Mücadele döneminde kurulan cemiyetlerin sayısı az olmak birlikte ağırlıklı olarak kilise ve okullara bağış toplamak amaçlı faaliyetlerde buldukları söylenebilir. Diğer bölgelere göre Yunan işgali karşısında daha çekimser bir tutum sergileyen iç Anadolu Rumları içinde yer alan Karamanlı Ortodokslar 1922 yılında Fener Rum Patrikhanesinden ayrılarak Ortodoks Türk Patrikhanesini kurmuşlardır.¹⁹

Bazı cemiyetler Millî Mücadele sonunda Türklerin eline geçmemesi için kütüphanelerini ve evraklarını yakmışlardır. Diğer taraftan Rumların Millî Mücadele döneminde eğitim, hayırseverlik, fakirlere yardım adı altında yapmış olduğu hemen hemen tüm faaliyetler, Yunanistan'a ve Yunan ordusuna hizmet eder bir boyut kazanmıştır. Millî Mücadele döneminde sadece İstanbul'da 500 civarı Rum örgütlenmesi aktif çalışmalar yaparken Anadolu'da bu rakam 3 katına çıkmıştır denilebilir.

Diğer yandan İstanbul ayrı bir pencerede değerlendirildiğinde, bu şehrin Rum örgütlenmelerinin siyasallaşmasının merkezi niteliğinde bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu da elbette ki Patrikhanenin varlığından kaynaklanmıştır. Çünkü ruhani bir kurum olarak görev yapması beklenen İstanbul Rum Patrikhanesi, 1919-1922 yılları arasında Yunanistan ile adeta bütünleşmiş ve Anadolu'daki Yunan işgalinin büyük bir destekçisi halini almıştır.

Bir başka önemli husus da İstanbul Rumları ile Anadolu Rumlarının örgütlenmeleri arasındaki benzerliktir. İstanbul Rumlarının bu konuda sahip oldukları deneyim (İzmir bunun dışında bırakıldığında), Anadolu'nun diğer bölgelerinde kurulan cemiyetler ve bunların siyasallaşması açısından da itici bir güç olmuştur. Zira bu konuyu değerlendirirken varlıklı Rumların finansal desteklerini de unutmamak lazım. Çünkü Meşrutiyet döneminde okullar açan ve eğitim için yüksek miktarlarda bağış yapan varlıklı Rumlar, Millî Mücadele döneminde bu desteklerini Anadolu'daki Yunan ordusuna sunmaktan geri kalmamışlardır.

19 Mehmet Biçici, "Papa Eftim ve Millî Mücadele'deki Yeri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C16, S. 2, April 2017, s. 456.

Sonuç

Tanzimat döneminde hareketlenmeye başlayan Rum örgütlenmeleri, Meşrutiyet döneminin oluşturduğu atmosferde yeni bir çehreye bürünmüştür. Özellikle bu dönemin ilk yıllarında hürriyet idealinin ön planda olması bu hareketlenmenin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. İstanbul bir kenara bırakıldığında Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşayan Rumlar da bu oldukları bölgelerin dinamikleriyle paralel bir şekilde cemiyetler kurmaya başlamışlardır. Örgütlenmenin Birinci Dünya Savaşı yıllarında durağanlık yaşaması ardından Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki hedeflerini uygulamaya koyduğu 1919-1922 yılları arasında ise Anadolu Rumlarının idealize ettikleri kültür ve eğitim faaliyetlerinin yavaş yavaş şekil değiştirmeye başladığını söylemek mümkündür. Özellikle bu dönemin belirteci, Anadolu'daki işgalci Yunan kuvvetlerine destek ve yardım olarak belirmiştir.

Kadın ve izci cemiyetlerinin ön plana çıktığı bu dönemde Ege ve Karadeniz bölgelerindeki faaliyetlerin çoğalması dikkat çekici bir hale gelmiştir. Bu durum, bu bölgelerde yaşayan Rum nüfusun yoğunluğu, Yunanistan ile bağlantıları ve hatta yabancı devletlerden aldıkları destekler göz önüne alındığında gayet doğal karşılanabilir. Diğer önemli bir nokta da örgütlenmelerde kilise ve okulların sağladığı destektir. Milli Mücadele döneminde çoğu zaman Anadolu'daki kilise ve okulların örgütlenme merkezi ya da cephane şeklinde kullanılması dikkat çekmiştir. Bu gelişmelerin ardındaki besleyici güçleri ise yalnızca Avrupalı devletler olarak açıklamak yetersizdir öte yandan varlıklı Rumların da maddi yardımlarını akıttıkları bu siyasi ve aynı zamanda ayrışmacı oluşumlar, Yunanistan ve diğer finansörlerin Anadolu Rumlarını unutmadığı ya da gözden çıkarmadığı şeklinde bir algı yaratmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Benaki Musio, Arbio Venizelu, 173.154.049-2.

Sürelî Yayınlar

Atı

Hâkimiyet-i Milliye

Araştırma ve İnceleme Eserler

Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922, C I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

Berber, Engin, “Batı Anadolu Rumlarının Son Fedakârlığı ya da 9 Eylül 1922’yi Önleyemeyen Bir Askeri Yapılanma – Küçük Asya Savunma Örgütü”, *Cumhuriyet Gazetesi 9 Eylül İzmir’in Kurtuluşu Özel Eki*, 9 Eylül 2006.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.

Biçici, Mehmet, “Papa Eftim ve Milli Mücadele’deki Yeri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C 16, S. 2, April 2017, s. 453-460.

Biçici, Mehmet, İkinci Meşrutiyet’ten Milli Mücadele’ye Anadolu’da *Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Erdem, Nilüfer, “Anadolulu Rum Kadınlar Savunma Örgütü ve Faaliyetleri”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 9, S. 2, Aralık 2020, s. 331-361.

Kerimoğlu, Hasan Taner, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınevi, İstanbul 2009.

Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem, “Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 19, S. 39, s. 395-440.

Kyriaki, Mamoni-İstikopoulou, Lida, *Somateiaki Organosi tou Ellinismou sti Mikra Asia (1861-1922)*, Vivliopoleion tis Estias, Athina 2006.

Meray, Seha- Olcay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması Sevır Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977.

Mutlu, Cengiz, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri 1918-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

Pontus Meselesi, haz. Yılmaz Kurt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1995.

Spataris, Haris, *Biz İstanbullular Böyleyiz 1906-1922*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Tağmat, Çağla D., “Milli Mücadele’de Yunan Ordusunun İzmir Katliamı”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi- Kültürü Sempozyumu V- Bildirileri*, C II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli 2019, s. 883-890.

Tağmat, Çağla D., “İşgal Yıllarında İzmir’de Yunan İdari Sistemi”, *1918-1919 Mütarekeden Milli Mücadeleye (Hayal kırıklığı, Uyanış, Örgütlenme ve Direniş)*, Türk Ocağı Yay., İstanbul 2020, s. 120-132.

Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.